

בין אקדמיה לקהילה פמיניסטית: לימודי נשים בישראל

חנה ספרן

לימודי נשים ומגדר באקדמיה מעגנים ענף ידע רב־תחומי המבוסס על מגוון של רעיונות, תיאוריות, גישות וסוגי שיח שונים. בבסיס הקשר שבין לימודי נשים ומגדר לתיאוריות פמיניסטיות ביקורתיות נצמחו באקדמיה ובקהילות הפמיניסטיות מחוצה לה עומד הניסיון לבדוק את עולם הידע המסורתי ולא־תגר את ההנחות התיאורטיות והמתודולוגיות של האקדמיה בעולם המערבי. במשך קרוב לארבעים שנה נבנה באקדמיה גוף ידע חדש המבוסס על מחקרים רבים, שהפנה מבט לא רק אל חיי נשים ואל הניסיון שלהן, אלא גם אל השינוי שחל בעולם הידע האקדמי בעקבות שילובה של פרספקטיבה רב־תחומית זו. בשנות השבעים של המאה העשרים השאיפה להיכנס אל האקדמיה, בעולם ובארץ, נבעה מההנחה שלימודי נשים יוכלו לקשר בין הפעילות הפמיניסטית בשטח לבין האקדמיה ולחולל שינוי חברתי. נשים רבות ראו במאבק על הקמת חטיבות וחוגים ללימודי נשים את אחד המאבקים החשובים לקידומן של נשים בחברה (נווה, 2005; Safir, 2000).

היום ניתן למצוא בארץ, בחמש האוניברסיטאות ובמרבית המכללות, מגוון של תוכניות וקורסים בנושאי נשים ומגדר, הן במסגרת התואר הראשון והן במסגרת תארים מתקדמים. תחום הידע נחקר על ידי חוקרות רבות (וגם חוקרים) באקדמיה, וסטודנטים/יות רבים/ות מקדישים את עבודות המאסטר והדוקטורט שלהם/ן לנושאי נשים ומגדר, אף שבאופן רשמי הם ממשיכים להשתייך לתחום הדיסציפלינרי של המחלקות השונות. לימודי נשים ומגדר הם תחום לימוד מבוקש במוסדות האקדמיים, וכיתות הלימוד מלאות בסטודנטיות (ובמיעוט גדל והולך של סטודנטים), המבקשות ללמוד תחום דעת זה, והמדווחות על החשיבות והמשמעות של לימודי נשים ומגדר במהלך הלימודים ובחיהן האישיים (הלוי, ריאיון, 2008; Halevi & Blumen, 2005).

ההתרחבות המרשימה של המחקר, ההוראה והלימודים בתחום לימודי נשים ומגדר, שהתאפשרה במידה רבה בזכות כספי תרומות אמריקאיות, לא היה בה כדי לבסס תחושה של ביטחון מקצועי בקרב רבות מן הנשים בתחום. לימודי נשים עברו תהליך ארוך וקשה של מאבק על מקומם בתוך האקדמיה. בעשור האחרון, כאשר החלו לימודי נשים ומגדר להתבסס בתוך האקדמיה הישראלית, עברה האקדמיה עצמה משברים כלכליים ואידיאולוגיים, ומצב ההשכלה הגבוהה בישראל השתנה לחלוטין. תהליך הקמתן של המכללות והקיצוץ בתקציבי

מחקר ופיתוח, בעקבות שינויים בהתייחסות המדינה אל החינוך הגבוה, הקשו על פתיחת חוגים ללימודי נשים, הן לתואר הראשון והן לתואר שני (בנימין, 2008; גוטוויץ, 2008). לעומת זאת, הפעילות המרשימה של ארגוני שטח פמיניסטיים, שיש לה גוון אקדמי והיא מוציאה לאור פרסומים ודו"חות משל עצמה, מאתגרת את הבלעדיות של לימודי נשים ומגדר בתחום המחקר האקדמי ומרחיבה את מעגלי החקר והידע.

במאמר זה, שתחילתו בניסיון לתאר את ההיסטוריה של לימודי נשים ומגדר בארץ והמשכו במסע אל המורכבות של המחקר הפמיניסטי בתוך האקדמיה ומחוץ לה, אני מבקשת לדון בשאלות המרכזיות הנוגעות בלימודי נשים ומגדר בארץ. לשם דיון בשאלות אלו ראייתי 11 נשים, שחלקן היו בין המקימות של לימודי נשים בארץ וחלקן עומדות כיום בראשי התוכניות, החוגים והחטיבות השונות באקדמיה (ראו רשימה מצורפת בסוף). הסקירה ההיסטורית והראיונות מוסיפים פן נוסף, אישי, לבחינת מקומם של לימודים אלה כמו גם לבחינת הסוגיות והדילמות המרכזיות הניצבות בפני מי שעוסקות/ים במחקר ובפעילות פמיניסטית בארץ. המאמר יתאר את תהליך הקמתם של לימודי נשים באקדמיה ואת הדילמות והבעיות שליוו את התפתחות המקצוע, ידון במשמעות של המעבר מ'לימודי נשים' ל'לימודי מגדר', ויבדוק האם מיקומם של לימודי נשים ומגדר כגוף נפרד בתוך האקדמיה הוא תוצר של בחירה או של אילוץ. המאמר יראה שתרומתה המחקרית של הקהילה הפמיניסטית מחוץ לאקדמיה היא מרכזית וחשובה. בעקבות חוקרות אחרות (הרצוג, 2000; מוצפי-האלר, 2007; רוס, 2007; שדמי, 2007), אטען שיחסי הגומלין בין האקדמיה לבין העשייה והפעילות הפמיניסטית מחוצה לה וטשטוש הגבולות ביניהם יוצרים יחדיו מרחב פמיניסטי חדש ומאתגר הן ללימודי נשים ומגדר בפרט והן לחברה בישראל בכלל.

נקודת המבט האישית

כל כתיבה משקפת את הכותבת ואת מיקומה האישי והפוליטי. לכתוב בישראל על פמיניזם מחייב מודעות להיותי אישה יהודייה, להיותי אשכנזייה דוברת עברית שאיננה קוראת וכותבת ערבית. כל כתיבה מחייבת אותי גם לזהות את עצמי כאישה לסבית ולהזדהות עם המאבקים שאליהם אני מחויבת. למרות הבחירה הפמיניסטית שבחרתי להזדהות עם מאבקים של קבוצות מדוכאות, למרות הזיקה האידיאולוגית שקשרתי בין המאבק של נשים לחירות ובין המאבקים של קבוצות אחרות נגד דיכוי, איני יכולה לקרוא את המציאות בישראל אלא מתוך מקומי שלי. אני חיה ופועלת בקהילה פמיניסטית שמאתגרת אותי ומאפשרת לי לפעול ולחקור מעבר למקום ההגמוני.

בשנות השבעים הייתי סטודנטית צעירה באוניברסיטת חיפה. חונכתי להאמין שנשים יהודיות בישראל זכו לשוויון עוד בימים ההם, כאשר החלום הציוני על "האדם החדש" היה אמור לחול על גברים ונשים כאחד. בתחילה סירבתי להצטרף לתנועה הפמיניסטית החדשה מתוך אמונה שהחברה בישראל איננה זקוקה למאבק פמיניסטי. מערכת החינוך בארץ לא אפשרה לראות את אי-השוויון שבו גדלנו. אך לא רק את אי-השוויון המגדרי לא יכולנו לראות,

היינו שרויים בעיוורון מוחלט ביחס להדרה האתנית של נשים מזרחיות, להדרה הלאומית של נשים פלסטיניות, ובו בזמן גם להסתרה ולדיכוי של מיניות השונה מהסדר ההטרקסואלי. היינו זקוקות לתהליך של העלאת מודעות כדי לגלות מעט מהמציאות שסבבה אותנו ולראות ששוויון הנשים היהודיות בארץ לא היה אלא מיתוס. הקבוצה להעלאת מודעות שאליה הצטרפתי בשנה האחרונה ללימודים הייתה הדבר הטוב ביותר שקרה לי בכל שנות לימודי התואר הראשון. לכל אורך התואר לא למדתי דבר וחצי דבר על נשים ועולמן, והאישה היחידה שזכיתי ללמוד ממנה בחוג למקרא, ד"ר עתליה ברנר, לא זכתה לקביעות באוניברסיטה, היא נאלצה לעזוב את הארץ, והפכה כרבות הימים לפרופסורית באוניברסיטה בהולנד.

בסוף שנות השמונים התחלתי לעבוד בארגון "אשה לאשה" – מרכז פמיניסטי בחיפה, שהוא ממשיך דרכן של הפמיניסטיות הראשונות בחיפה, וחזרתי לפעילות פמיניסטית נמרצת. באותה תקופה החלה בארץ פעילות שלום נרחבת וענפה של נשים, כנסים פמיניסטיים שעסקו במאבק להשגת השלום ואחר כך הכנסים הפמיניסטיים של שנות התשעים, שבהם צמחה מדיניות הייצוג הסימטרי ("מדיניות הרבעים"), שבאה לתת קול ומקום שווה לקבוצות שונות בחברה שהיו ועודן מודרות (שירן, 2002). מדיניות זו, שתבעה את הכללתן של נשים מזרחיות, פלסטיניות ולסביות בכל עמדות הכוח בתוך התנועה הפמיניסטית ובחברה בכלל, סללה את הדרך לקבוצות מודרות ולשינוי תודעתי בתפיסה הפמיניסטית את הסולידריות הנשית (Sachs & Safran, 2007).

בשנות התשעים עשיתי את התואר השני שלי בלימודי נשים בארצות-הברית, וסוף-סוף זכיתי ללמוד פמיניזם בתוך כותלי האקדמיה. חזרתי לארץ מוקסמת מן הלמידה המשקפת את העשייה הפמיניסטית שבה הייתי מעורבת כל כך עד נסיעתי ללמודים. לא רציתי להיפרד מהאפשרות ללמוד ולחבר בין הפעילות שלי בשטח לבין הלימודים האקדמיים. את לימודי הדוקטורט הקדשתי לכתיבת סיפורן של נשים שפעלו בשנות העשרים להשגת זכות הבחירה לנשים יהודיות בארץ ולנשים שהתחילו את הפעילות הפמיניסטית בשנות השבעים ושאת חלקן הכרתי כבר מתקופת לימודי באוניברסיטת חיפה (ספרן, 2001). במשך לימודי ריכזתי את החטיבה ללימודי האישה באוניברסיטת חיפה בראשותה של פרופ' דבורה ברנשטיין, והכרתי מקרוב את העולם המקצועי של לימודי נשים ומגדר באקדמיה ואת החוקרות במקצוע.

מאז סיום לימודי אני נעה בין האקדמיה, ההוראה והמחקר לבין פעילות שטח לשינוי חברתי. אני חברת סגל זוטר, כמו רבות מחברותיי (וחבריי) שסיימו את לימודי הדוקטורט שלהן בנושאים הקשורים בלימודי נשים ומגדר, והמוצאות/ים את פרנסתן/ם בהוראה של קורס זה או אחר במכללות או באוניברסיטאות, ללא קביעות או מסלול קידום לקביעות. יש לנו מעט כתובות אקדמיות להתדפק על דלתותיהן, מפני שאין כמעט מחלקות ללימודי נשים שבהן מוצעות משרות עם תקן. לחצי משרת הוראה ומחקר שהוצעה בקיץ 2008 באוניברסיטת בן-גוריון היו 50 פניות (דהאן-כלב, ריאיון, 2008).

יתרה מזו, אני תוהה האומנם לימודי נשים ומגדר באקדמיה הם המקום הפמיניסטי שאלי ייחלנו? האם אנחנו באמת קהילה המייצרת ידע אחר? מלמדת בצורה אחרת? ולא פחות חשובה היא השאלה האם לימודי נשים ומגדר מובילים לביקורת חברתית המתנגדת לכל צורות של דיכוי?

מפמיניזם בשטח למקצוע באקדמיה

כאשר אנו באות/ים לבחון את הקשר בין לימודי נשים לבין התנועה הפמיניסטית, חשוב לזכור כי לימודי נשים התאפשרו בזכות התנועה לשחרור נשים. התנועה יצרה אינטרס משותף בין התלמידות והמורות, דבר שאפשר את המהלכים הראשוניים להקמת חוגים ללימודי נשים. מרשה פרידמן ומרילין ספר, שתי מרצות בחוג לפילוסופיה ובחוג לפסיכולוגיה באוניברסיטת חיפה, הקימו בשנת 1971 את הקבוצות הפמיניסטיות הראשונות להעלאת מודעות. הסטודנטיות והמרצות נפגשו, קראו ולמדו טקסטים פמיניסטיים, ולאט לאט התגבשה לה תנועה פמיניסטית חדשה. פניה הבלתי מוכרים והבלתי ידועים של התנועה הזו – שהתארגנה בינתיים גם בירושלים ובתל-אביב – נתפסו בעיני הציבור היהודי בישראל כמי שמציעים שיח חריג ומיותר; הרי לכאורה זכו הנשים היהודיות לשוויון במהלך ההיסטוריה הציונית, והניסיון להציע ביקורת פמיניסטית על החברה הישראלית נראה מיותר לחלוטין. באותם מהלכים ראשונים של אקטיביזם פמיניסטי נורעו הזרעים הראשונים של לימודי נשים ומגדר באקדמיה. הם נבטו בתוך האקדמיה עצמה אבל היה עליהם לעשות כבדת דרך ארוכה ומפותלת כדי להתקבל כתחום לימודי באוניברסיטאות ולהתפתח בתוכן (ספרן, 2006).

כבר בשנות השבעים (של המאה העשרים) החלו נשים באקדמיה ללמד קורסים מנקודת מבט פמיניסטית או כאלו שעסקו בדיון בחיי נשים ומשמעותם. ביניהן היו דפנה יזרעאלי ז"ל, דורית פדן-איונשטרק ז"ל, אליס שלוי, רבקה בריוסף, מרילין ספר, דלילה אמיר ואחרות תבדל"א (גולן, ריאיון, 2008). פרופ' אליס שלוי, שלימדה בשנים ההן בחוג לאנגלית באוניברסיטה העברית, סיפרה: "כשנתתי בשנת 1972 קורס על נשים ביצירת שייקספיר, חשבו שיצאתי מדעתי. למעשה היה זה הקורס הראשון שהוגש עם ביקורת פמיניסטית באוניברסיטה העברית" (רוזנברג-פרידמן, 2008). בשנת 1975 לימדה פרופ' מרילין ספר, בשיתוף עם פרופ' יוסף שפר, קורס באוניברסיטת חיפה. לדבריה, פרופ' שפר הציע שהקורס יתרכז דווקא בהבדלים בין המינים ואילו ספר ביקשה לדבר על הדומה (ספר, ריאיון, 2008). קשיים לא מעטים ליוו את הניסיון של נשים חוקרות להציע קורסים בתחומי נשים ומגדר; לא מעטות הוזהרו שעיסוק מחקרי בנושאים אלו לא יעזור להן בבואן לקבל קביעות בין כותלי האקדמיה ואולי אף יזיק (אמיר, ריאיון, 2008; יזרעאלי, 1993). במשך השנים התרבו הקורסים שנלמדו במסגרת אקדמית בחוגים השונים והוקמו חטיבות ומקבצים שהציעו תוכניות בלימודי נשים ומגדר. חלק מהמרצות ואף מספר מרצים החלו ללמד במקביל בתוכניות ללימודי נשים ובחוגים המקצועיים שלהם/ן.

לימודי נשים כחלק מהלימודים האקדמיים החלו בראשית שנות השמונים של המאה העשרים באוניברסיטה העברית ובמסגרת החטיבה ללימודי האישה באוניברסיטת חיפה. השם "החטיבה ללימודי האישה" ניתן למסגרת הלימודית בחיפה ולא לזו בירושלים. שם, באוניברסיטה העברית, לא ניתן היה לאשר נושא לימודי תחת שם כה "בוטה ורדיקלי". פרופ' גליה גולן, שהייתה מהיוזמות של לימודי נשים באוניברסיטה העברית, העדיפה את הפשרה שהוצעה לה ומקבץ הלימודים בנושאי נשים, שנפתח בשנת 1982, נקרא "התוכנית להבדלים בין המינים" (גולן, ריאיון, 2008). באופן אירוני "הקדימה" האוניברסיטה העברית את זמנה,

שכן בשנות השמונים היא סירבה לכנות את "לימודי נשים" בשם המקורי, והעדיפה לכנותם "ההבדלים בין המינים", כותרת המתייחסת באופן מילולי למושג "מגדר" שנתקבל ואומץ על ידי האקדמיה רק בסוף שנות התשעים. היום מרבית התוכניות באקדמיה קרויות "לימודי נשים ומגדר" או "לימודי מגדר" בלבד.

הקמתם של לימודי נשים בארץ קשורה קשר ישיר להקמתם של לימודי נשים בארצות-הברית. ביקורים של נשים אמריקאיות בארץ, קריאה של ספרות פמיניסטית מארצות-הברית ותרומות מארגונים וקרנות אמריקאיים (במיוחד US/Israel Women-to-Women) הם אלו שהשפיעו במישרין ובעקיפין על תהליך כניסתם של לימודי נשים לתוך האקדמיה בישראל. כל הנשים שהיו שותפות בייסודן של התוכניות השונות למדו בארצות-הברית או שהו שם, וכך הכירו לראשונה את התחום. הן הכירו זו את זו והתייעצו אלו באלו בתהליך הארוך ולעיתים המייגע של המשא ומתן שניהלו עם האוניברסיטאות שבהן עבדו. הן היו מודעות לכך, כפי שהעידה על כך גליה גולן מהאוניברסיטה העברית (ריאיון, 2008), שנשים בעלות קביעות באקדמיה תוכלנה להשפיע ביתר קלות על מקבלי ההחלטות. אך ההתנגדות בקרב הממסד האקדמי הייתה גדולה ותהליך ההכרה במקצוע דרש התארגנות מצד נשות אקדמיה שהיו מוכנות להקדיש את זמןן ומרצן (אמיר, ריאיון, 2008). עד היום נשמעים ביטויים מובהקים של התנגדות לפתיחתם של חוגים ללימודי נשים ומגדר באקדמיה ולהוספת תקנים או שעות הוראה. כפי שהעידה על כך מניסיונה אחת מראשי החטיבות: גם שלושים שנה לאחר הקמת הדיסציפלינה הזו של לימודי נשים ומגדר, עדיין יש אנשים המקווים ש"גם זה יעבור".

לימודי נשים ומגדר באקדמיה כיום

אף על פי שלא ניתן למצוא אוניברסיטה או מכללה שאין בה מספר כזה או אחר של קורסים בלימודי נשים או מגדר, מקומם ומעמדם של לימודי נשים באקדמיה עדיין אינו מובטח. לדעתן של העומדות בראש התוכניות, עכשיו, כאשר האקדמיה בישראל נתונה במשבר, מצבם של לימודי נשים פגיע עוד יותר מבעבר והוא מושפע ישירות מן האווירה של קיצוצים ואי-ודאות. מתוך הראיונות שערכתי עולה כי לימודי נשים בישראל משקפים היטב את התקוות והאכזבות של ארבעה עשורים של פמיניזם. הם משקפים הן את תהליך הצמיחה והלמידה של התחום והן את השינויים שחלו בתפיסות החברתיות של המושגים המרכזיים, כמו פמיניזם, נשים, מגדר. הצורך לקרוא תיגר על מוסכמות חברתיות ואקדמיות בכל הנוגע למקומן ומעמדם של נשים בחברה היה משותף לכל התוכניות והקורסים במקומות השונים, אך הכניסה של תחום זה לתוך המסגרת האקדמית התנהלה באופן שונה בכל אחת מהאוניברסיטאות והמכללות.

כאמור, בכל המש האוניברסיטאות בישראל מוצעים היום לימודי נשים ומגדר, אולם היקף הלימודים ודרגת התואר משתנים ממוסד למוסד: באוניברסיטת בר-אילן פועלת תוכנית בלימודי מגדר לתואר שני ושלישי, באוניברסיטה העברית ישנו "מרכז לייפר והחטיבה להבדלים בין המינים", המציעים מספר קורסים ומרכזים את הקורסים בנושאי נשים ומגדר בחוגים השונים. במסגרת התואר השני מציעה האוניברסיטה העברית גם תוכנית התמחות

בלימודי מגדר. באוניברסיטת תל-אביב פועלת תוכנית לימודים עצמאית לתואר ראשון ושני, ובאוניברסיטת בן-גוריון מוצעת תוכנית ללימודי מגדר בתוך המחלקה ללימודים רב-תחומיים. באוניברסיטת חיפה פועלת חטיבה (מקבץ) ללימודי נשים, הנמצאת בתוך החוג ללימודים רב-תחומיים. כמו כן מציעה אוניברסיטת לסלי, בשלוחתה בנתניה, תוכנית לתואר שני בלימודי נשים בשילוב אמנויות. במכון שכטר ללימודי היהדות בירושלים פועל מסלול ללימודי מאסטר בלימודי האישה והיהדות. במכללות השונות מתקיימים לימודי נשים בצורות שונות. במכללת עמק יזרעאל ישנה חטיבה ללימודי נשים ומגדר במסגרת החוג ללימודים רב-תחומיים. במדרשת בית ברל מתקיימים לימודי נשים במסגרת תוכנית מיוחדת בשיתוף עם האוניברסיטה הפתוחה, המאפשרת למי שלא סיימו את בחינות הבגרות ללמוד במסגרת אקדמית לתואר ראשון. במכללת תל-חי המקבץ ללימודי נשים הוא חלק מהחוג ללימודים רב-תחומיים. סקירה זו מציגה תמונה כללית ומייצגת של מגוון התארים והקורסים בתחום לימודי נשים ומגדר בארץ. אך ריבוי החוגים והתוכניות אינו מעיד דווקא על ריבוי משאבים ופריחה אקדמית. בייחוד בולט חסרונם של חוגים לתארים ראשונים, שהיו מאפשרים מצד אחד, לסטודנטיות/ים לבסס את הידע שלהם בתחום ומצד אחר היו מספקים משרות ותקנים עבור העוסקות במקצוע, שמספרן הולך וגדל. גם התוכנית יוצאת הדופן שהקימה ד"ר ויקי שירן בבית ברל בשיתוף עם האוניברסיטה הפתוחה, תוכנית שנועדה לעודד נשים מזרחיות ופלסטיניות, בעיקר מקבוצות מוחלשות, המבקשות ללמוד באקדמיה, לא יצרה מקומות עבודה למרצות/ים של אותה תוכנית (עלון, ריאיון, 2008).

תמונת המצב של לימודי נשים באקדמיה בישראל איננה אחידה. גם בתחילת הדרך, כאשר הרצון להקים יחידות לימודיות בתוך האקדמיה היה ברור, לא הוחלט על תוכנית משותפת לפעולה, ובכל אוניברסיטה ומכללה נבנו תוכניות וחוגים באופן עצמאי. גם הניסיון להקים מסגרת מקצועית עבור כל העוסקות/ים במקצוע במסגרת "האגודה ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר", לא הניבה תוכניות פעולה משותפות. כל אחד מן החוגים ללימודי נשים ומגדר הפועלים היום בארץ מציע קורס ביסודות החשיבה הפמיניסטית בדמותו של "מבוא ללימודי נשים ומגדר" וכן קורס העוסק בתיאוריות פמיניסטיות. שאר הקורסים ומבנה הלימודים אינם בהכרח דומים ואין תיאום בין תוכניות של המוסדות האקדמיים השונים, אף שלעיתים קרובות נבנו תוכניות חדשות בתהליך של תמיכה והתייעצות עם חוקרות במוסדות אחרים.

שלטון ההגמוניה וההשפעה האמריקאית

סוגיה מרכזית מתייחסת למהות החומר הנלמד במסגרת לימודי נשים ומגדר באקדמיה ולמקורותיו. הרקע התיאורטי שממנו שואבים לימודי נשים ומגדר בארץ את עולם הידע שלהם ואליו הם מתייחסים נטוע עמוק בחשיבה התיאורטית האמריקאית. מוצפי-האלר (2000), בקריאתה לכינון של חשיבה פוסט-קולוניאלית במסגרת הפמיניזם בישראל, מתארת את פגישתה עם הפמיניזם הערבי ומדגישה את החשיבות שבהתקרבות למקורות שונים מאלה שמהם שואבת האקדמיה בישראל בכלל ולימודי נשים ומגדר בפרט, את הידע שלהן, ושאתם הן

מנהלות דיאלוג. שהרי, כפי שהיא טוענת, עיקרם של הלימודים מבוסס על טקסטים שתורגמו מן השפה האנגלית, והמחקר כולו מכוון וממוקד אל ומתוך התרבות האמריקאית. את עוצמתה של ההשפעה האמריקאית על לימודי נשים בארץ ניתן לראות בעליל מרשימת המאמרים שפורסמו בשלוש המקראות השונות בעברית, שיצאו מאז שנת 2003 בארץ. מעבר למיניות, המקראה הראשונה שיצאה לאור, כוללת מבחר מאמרים בלימודים הומוריסטיים ותיאוריה קווירית; כולם מתורגמים מהספרות האמריקאית בנושאים אלו (קדר, זיו וקנר, 2003). המקראה השנייה, ללמוד פמיניזם: המקראה, שיצאה לאור בשנת 2006 על ידי האגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר, כוללת גם היא רובה ככולה – מלבד מאמר אחד של סיקסו – מאמרים מתורגמים מן הספרות הפמיניסטית האמריקאית (באום ואחרות, 2006). המקראה האחרונה, ררכים לחשיבה פמיניסטית, שיצאה לאור בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה בשנת 2007, גם היא כוללת בעיקר טקסטים דומים, המתורגמים כולם, כמו במקראות שקדמו לה, מהספרות האמריקאית (ינאי, אלאור, לובין ונווה, 2007). החידוש המיוחד במקראה זו הוא המבוא המלווה את המקראה, שבו דנות חוקרות מתחום לימודי מגדר בטקסטים ובמשמעותם, ועומדות על חשיבותם של הטקסטים הללו למציאות בישראל. מעניין לציין שבאותה תקופה (2006) יצאה לאור המקראה אלוטן ואלמנפא פי תג'רבת אלמתחררות ג'נסיין (המולדת והגלות בחוויה הקווירית), שהוציא "אסוואת" (קולות), ארגון של נשים פלסטיניות לסביות. אוסף זה כולל בתוכו מבחר מאמרים שנכתבו על ידי נשים לסביות במקור בשפה הערבית, ורק מיעוטם תורגמו מאנגלית וספרדית, כמו כן יצאה לאור אנתולוגיה נוספת בשפה הערבית, חקי. אן אעי'ש, אן אח'תאר, אן אכון וזכותי. לחיות, לבחור, להיות) (אסוואת, 2007), המביאה אוסף של יצירות של נשים ערביות לסביות מכאן וממדינות ערב. לצד האוריינטציה האמריקנית הבולטת בלימודי נשים ומגדר, קיימת מכשלה נוספת. מבנה ההעסקה של האקדמיה בישראל אינו מאפשר קידום קבוצות שונות מאלו המצויות עכשיו בתוך הממסד האקדמי. שיטת חבר/ה מביא/ה חבר/ה או פרופסור/ית מקדם/ת סטודנטים/יות מסויימים/ות, אינה מאפשרת מדיניות העדפה מתקנת והכללה של קבוצות מודרות בסגל ההוראה והמחקר. בנוסף על כך, וללא ספק מדובר בהיבט רבי-משמעות בחיים האקדמיים, שיטת ההעסקה של הסגל הזוטר באקדמיה שאינה מאפשרת לציבור נרחב של חוקרות/ים המלמדות/ים במוסדות האקדמיים קידום מקצועי וקביעות. כך ממשיכה להתקיים מערכת הגמונית שהמחקר בה משתף פעולה עם המערכת הקיימת ואינו מאפשר כניסה של חוקרות ממוגזרים אחרים אל מוקדי הכוח ולמשרות בעלות תקן וקביעות (לביא, 2002; תורן, 2008). המציאות האקדמית הזו אינה מאפשרת את שינוי המצב שבו השליטה התעסוקתית באוניברסיטאות ובמכללות היא בידי גברים (ונשים) אשכנזיים. אף ששלוש מבין העומדות בראשות לימודי נשים ומגדר בארץ הן נשים מזרחיות, אין עלייה משמעותית במספרן הכללי של נשים מזרחיות באקדמיה, או שינוי במעמדן. יתרה מזו, תפקיד ראשי חטיבה או תוכנית בלימודי נשים ומגדר אינו כרוך בהכרח בסטטוס או בקביעות, והוא מטיל לעתים מעמסה אדמיניסטרטיבית על העושות במלאכה ללא תגמול, ועלול אף להפריע להן ברכן האקדמית. מיעוט הנשים המלמדות באקדמיה והזכות לעבוד בה כסגל בכיר מורכב עדיין רובו ככולו מנשים אשכנזיות (זריני, 2007; תורן, 2008). בקרב נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל המצב

גרוע אף יותר: רק חמש נשים ערביות בארץ זכו למעמד של סגל מן המניין. אבטלת נשים אקדמיות ערביות היא תופעה נרחבת וידועה הן באקדמיה והן מחוץ לה. מעבר לשאלת הנוכחות המספרית של נשים מזרחיות או ערביות בתוך האקדמיה, התרומה של נשים מזרחיות ונשים פלסטיניות בישראל לאתגור ההגמוניה בישראל הנה מרכזית. חוקרות אלו הצליחו להשפיע על המחקר הפמיניסטי ולהביא אליו את קולותיהן של נשים מושקעות. אבל אחת התרומות המרכזיות לחקר נשים ומגדר בישראל, ואולי אף המהפכה המרכזית שהתחוללה בתחום, מקורה דווקא בשיח הזהויות שפרץ את דרכו לראשונה בתוך הכנסים הפמיניסטיים שהתקיימו בשנות ה-90. שאלת מיקומן של נשים מזרחיות בחברה ובפעילות הפמיניסטית, והפרספקטיבה שהן מציעות למחקר של נשים ועל נשים, אפשרו שינוי פרדיגמטי בחשיבה הפמיניסטית המחקרית. פנינה מוצפי-האלר (2007) עמדה על התרומה המיוחדת הזו במאמרה החשוב על שיח הנשים המזרחיות שנוצר בארץ, שהשפיע ושינה את המחקר האקדמי. היא מדגישה את החשיבות של מחקר אשר יערער על הבניית הקטגוריה של נשים מזרחיות במחקר האקדמי בישראל ודחיקתן לשוליים. היא טוענת שרק "באמצעות חשיפת האופנים המטריאליים והאידיאולוגיים שהביאו את הנשים המזרחיות בישראל לעמדת נחיתות אפשר יהיה לא רק להבין טוב יותר את התנסותן, אלא גם לתרום לפעולה אקטיבית שתשנה את המצב הקיים" (עמ' 99). במאמר אחר שלה מציעה מוצפי-האלר (2000) ללמוד מהפמיניזם בעולם הערבי ולהתחבר למקורות ידע ומחקר שיוכלו להעשיר את המחקר הפמיניסטי בישראל. אין ספק שהקריאה להרחיב את מקורות הידע והמחקר ולהעצים את לימודי נשים על ידי שינוי דפוסי החשיבה המערביים שעיצבו את המקצוע מתחילת דרכו היא אתגר ללימודי נשים בארץ.

במקביל ובנוסף, נתבעו נשים יהודיות להתייחס לשאלת מקומן של נשים פלסטיניות בהווה הפמיניסטית והמגדרית בישראל. נשים ערביות סירבו לקבל את הניתוח על מקומן של נשים בחברה הישראלית, שעה שהן עצמן נדחקות לשוליים המחקריים ומודרות מלב השיח. תרומתן למחקר, בייחוד להבניית הקשר בין אוריינטליזם ופמיניזם ולחשיפת שיתוף הפעולה של המדינה עם האלימות כלפי נשים ערביות, הנה מרכזית. במחקרה על נשים בדוויות משכילות, מודרות ואהובות (2008), מראה סראב אבו-רביעה קווידר כיצד כניסתן של נשים כמוה אל המחקר מאפשרת לנשים מהשוליים להגדיר בעצמן את השיח של התרבות והחיים שלהן. כך נוצר שיח "שבו הן כבר אינן ה'אחר' אלא המרכז" (עמ' 106), שיח היוצר כיוונים חדשים להבנת הקשרים שבין אוריינטליזם ופמיניזם. אלה הן שאלות מרכזיות הנוגעות לא רק לחייהן של נשים בישראל אלא לעתידה של החברה כולה.

במאמרה המכונן של מנאר חסן על "הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה" (1999), וכן במחקרה של נאדירה שלהוב-קבורקיאן (Shalhoub-Kevorkian, 1997), העלו החוקרות על פני השטח את החשיבות והמרכזיות של מחקר רגיש תרבותי ובעל תפיסה אוטונומית והגמונית משל עצמו. החיבור שעושות נשים פלסטיניות בישראל בין המחקר הפמיניסטי המערבי ועולם הידע והמחקר בעולם הערבי מעמיק ומעשיר את כיווני ההתפתחות לעתיד של לימודי נשים – מעולם החקר האירופוצנטרי אל המרחב שבו אנו חיות ופועלות.

גם שאלת נוכחותן באקדמיה של חוקרות המוכנות להעלות את סוגיית הבחירה המינית במסגרת סדר היום הגלוי של ההוראה בלימודי נשים ומגדר, בין שהן עצמן נשים לסביות ובין שהן מוכנות לראות את החשיבות של דיון בנושא, היא שאלה חשובה שאינה זוכה בדרך כלל לדיון ולהתייחסות מחקרית. הנוכחות והפעילות הלסבית ארוכת השנים, במיוחד בתוך תנועות השלום של נשים, לא זכתה להתייחסות אלא רק במחקרים שבהן החוקרות עצמן הן נשים לסביות (ספרן, 2005; Baum, 2006). על הנפקדות הלסבית מן המחקר, ההוראה והשיח של לימודי נשים עמדה אראלה שדמי בספרה לחשוב אישה (2007). שדמי מראה כיצד ההגות והמחקר הפמיניסטי התעלמו מהסוגיה ולא הכלילו לסביות כנשים וכמושג. יתרה מזו, שדמי מאתגרת את לימודי נשים באקדמיה מפני שהיא טוענת שהמחקר הפמיניסטי השקוע בהטריוקסואליות אינו מאפשר דיון פוליטי ורדיקלי בנשים. גם אני, כמו חוקרות ומרצות רבות אחרות באקדמיה, מתקשות למצוא דרכים לחיבור בין האישי לפוליטי בהוראה ובמחקר שלנו. לכך דרושה קהילה שתהיה מוכנה להתמודד עם האתגרים שמציבה בפניה החוויה הלסבית. הנכונות להתמודד עם אתגרים אלה תאפשר בניית מחקר והגות פמיניסטיים, שיתייחסו אל תופעות הדיכוי בהקשרן הכולל, כמערכת אחת, ויפתחו פוליטיקה של זהויות שתוכל לקיים אחוות נשים.

התרומה המחקרית של האקדמיה ושל הקהילה

עולם הידע בתחום לימודי מגדר ונשים השתנה ללא הכר מאז כניסתו אל האקדמיה ויצירת יחסי הגומלין בינה לבין הקהילה הפמיניסטית. במקביל הפך מדף הספרים הפמיניסטי בעברית, שהיה בתחילת הדרך מצומצם וכלל בעיקר ספרות מתורגמת מאנגלית, לאוסף מכובד של ספרות מחקרית מקורית שלצדה ספרות יפה במקור ובתרגום. לצד הריבוי המחקרי והספרותי יש לציין גם את מגוון הקולות והייצוגים במחקר בעשור האחרון (מוצפי-האלר, 2007; קמיר, 2007; רוס, 2007; Halperin-Kadari, 2004). גם ספרות של נשים בערבית נעשתה נגישה בישראל לאחר 1967 (לאחר שנים של ניתוק מאז 1948), והיא משמשת את המעגל המתרחב של פעילות וחוקרות פלסטיניות בארץ העוסקות בחקר נשים (אבו בקר, 2001; אבו-רביעה קווידר, 2008; חסן, 1999; Shalhoub-Kevorkian, 1997). חלק מעולם ידע זה נגיש בתרגום לשפה האנגלית גם למי שאינן דוברות ערבית. ספרות יפה שנכתבה על ידי סופרות ערביות תורגמה גם היא ופורסמה בעברית.

כאמור, בארץ יצאו לאור בשנים האחרונות שתי מקראות פמיניסטיות המאפשרות נגישות רבה יותר למקורות מחקריים מתורגמים עבור הקהל הרחב והאקדמי. אליהן הצטרפו שתי מקראות, האחת בעברית והשנייה בערבית, המביאות מבחר מחקרים מהספרות הלסבית והקווירית בתרגום מאנגלית או במקורן הערבי (ראו עמ' 999). כמו כן יצאו לאור קובצי מחקרים בעברית, האחד, הרימי בכח קולך (לוינ מלמד, 2001), הוא אוסף מחקרים פמיניסטיים בתחום לימודי היהדות והשני, התשמע קולי (עצמון, 2001), אוסף של מחקרים המייצגים קולות שונים של נשים בתרבות הישראלית. שני ספרים אלה מדגימים את האופי המגוון של המחקר

ואת הקהלים השונים שהם מייצגים: בעוד הנשים הדתיות מעודדות את עצמן להשמיע קול "בכח", הקובץ השני, שנכתב על ידי נשים חילוניות, מבקש בתחינה מן הגברים לשמוע את קולן. חסרונם של כתבי־עת אקדמיים בעברית ובערבית המוקדשים לסוגיות נשים ומגדר מורגש היטב. כתבי־עת אקדמי באנגלית ושמו נשים (*Nashim*), יוצא לאור משנת 1998 על ידי מכון שכטר בירושלים ומרכז הדסה־ברנדייס בבוסטון, והוא עוסק בנושאי נשים ומגדר בישראל ובעולם היהודי, וכמובן יש לציין את כתב העת נגה – מגזין פמיניסטי שהפסיק לצאת לאור אחרי 26 שנה (1980-2006). עם זאת, עקב חיסרון זה, מאמרים רבים הנכתבים בארץ בתחומים אלה מתפרסמים באנגלית בחוץ לארץ, כחלק מתהליך הקידום של חוקרות השואפות למעמד של קביעות במוסדות האקדמיים.

ריבוי ומגוון זה של ספרות מחקרית מעיד על העוצמה הרבה שצבר תחום הידע והחקר של לימודי נשים. עיון מדוקדק יותר במדף הספרים הפמיניסטי חושף את התרומה של לימודי נשים ומגדר לצמיחתו של התחום, אבל גם את התרומה החשובה של המחקר שאינו מצוי דווקא בתחומי האקדמיה. יתרה מזו, קיומם של חוגים ותוכניות בתחומי האקדמיה אפשר מרחב לפעילות רחבה יותר, הכוללת אגודה מקצועית, כנסים, אירועים ושיתוף פעולה עם ארגונים פמיניסטיים ופעילות שטח חוץ־אקדמית. כך הוקמה בשנת 1998 "האגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר", שנועדה לקדם את המקצוע בין כותלי האקדמיה, אבל גם לקחת חלק בקידום המאבקים הפמיניסטיים בארץ. האגודה הוציאה לאור כתבי־עת בשם "מ"מ (חקר מגדר), ששימש במה לדיונים בנושאי נשים ומגדר. פן נוסף וחשוב של הפעילות האקדמית בתחום הוא הכנסים השנתיים שהאגודה מארגנת; אלה מתקיימים לצד הכנסים השנתיים של פורום הנשים של אוניברסיטת תל־אביב; הכנסים מטעם "המרכז לחקר האישה ביהדות על שם פניה גוטספלד־הלר" ו"מרכז רקמן לקידום מעמד האישה", המתקיימים בבר־אילן; הכנסים השנתיים לזכרה של ויקי שירן בבית ברל; סדרת ההרצאות על שם וירגיניה סניטאו בחסות הקרן "נשים למען נשים", ארצות־הברית/ישראל; הפעילויות של מרכז לייפר באוניברסיטה העברית, ועוד – כולם תרמו ותורמים את חלקם בקידום המקצוע והמחקר.

לצד זאת, גם ארגוני שטח פמיניסטיים תורמים תרומה נכבדת לעידוד המחקר, בקיום כנסים בעלי אופי מחקרי ובהפקת ניירות עמדה ופרסומים במגוון של נושאים ומאבקים פמיניסטיים. ביניהם ראוי לציין את הדו"חות השנתיים שמוציאה שדולת הנשים בישראל, שהאחרון בהם הוא פרסום עב כרס בשם נשים בישראל 2006: בין תיאוריה למציאות (תמיר, 2007); את סדרת הפרסומים של "אשה לאשה", המרכז הפמיניסטי בחיפה, המוציא לאור פרסומים בעקבות כנסים, כגון איפה הנשים כולן? היבטים מגדריים של הסכסוך הישראלי־פלסטיני (אהרוני ודיב, 2004). שיצא בשיתוף עם ארגון "כייאן"; או דו"חות בעקבות תחקירים, כגון נשים פלסטיניות תחת עול כיבוש לאומי וחברתי (דעיף, 2007), הצעת חוק תרומת ביציות, תמונת מצב 2008 (השש, ליפקין ואייל, 2008) – כולם פרסומים בעברית, ערבית ומקצתם גם באנגלית. ארגון "אחותי – לנשים בישראל" הוציא לאור אנתולוגיה בשם לאחותי, הכוללת אוסף מאמרים של נשים מזרחיות (ליר, 2007). שיתוף פעולה בין שלושה ארגונים: "מוקד סיוע לעובדים זרים", "אשה לאשה" ו"מרכז אדוה", הביא לפרסומו של מחקר מקיף בנושא המאבק בסחר בנשים, אשה עוברת לסוחר (לבנקרון ודהאן, 2003). גם "מרכז מהו"ת", ארגון פמיניסטי התומך בנשים

המבקשות לחזור לשוק העבודה, הוציא לאחרונה מחקר על עובדות בשוק תעסוקה מעורער (בוקסבאום, 2008). ארגוני נשים ערביות פרסמו מחקרים רבים בערבית ובעברית, בהם מחקר על האישה הערבייה בנגב: מציאות ואתגרים (איסאנע ואחרות, 2005), שהוציא לאור פורום של ארגוני נשים ערביות בנגב. דו"ח מחקר נוסף שפרסם ארגון "כייאן", ארגון פמיניסטי של נשים פלסטיניות בחיפה, הוא ניירות בקרב נשים ערביות בישראל (קינן, 2007). "עמותת נשים נגד אלימות בנצרת" הוציאה לאור את המחקר עמדות בנוגע למעמדה וזכויותיה של האשה הפלסטינית בישראל (ע'אנב, 2005).

תרומה חשובה נוספת למחקר הפמיניסטי שיצאה מתוך פעילות של ארגוני שטח פמיניסטיים, היא ארבעת הכרכים להיות אשה יהודייה (כהן, 2007; כהן ולביא, 2005; שילה, 2001, 2003). כרכים אלה יצאו לאור בעקבות הכנסים של ארגון "קולך" משנת 1998, השנה שבה הוקם הארגון. "קולך" הוא פורום של נשים דתיות, ששם לו למטרה לפתוח ערוץ לקולן של נשים דתיות אורתודוקסיות העוסקות בחיפוש אחר פרשנות פמיניסטית למקורות היהודיים. כנסים אלה העלו על סדר היום הדתי והציבורי את האתגר הפמיניסטי והציגו מחקרים העוסקים במגוון של עניינים מחייהן ועולמן של נשים יהודיות דתיות. במאמר שכתבה פרופ' טובה כהן טרם הקמת התוכנית ללימודי נשים ומגדר בבר-אילן, היא דנה בדילמה העולה משילוב לימודי נשים ומגדר בתוך אוניברסיטה דתית, ובאותו מאמר עצמו היא התוותה את החזון של הקמת חטיבה ללימודי נשים דווקא באוניברסיטה דתית, ואת התרומה הייחודית הצפויה מכך (כהן, 2001).

הדיון על מקומם ותפקידם של לימודי נשים באקדמיה

נושא מרכזי שעלה בראיונות שערכתי עם ראשי התוכניות ללימודי נשים ומגדר היה מקומם ותפקידם של לימודי נשים. התחום של לימודי נשים ומגדר הוא תחום חדש יחסית, שההיסטוריה שלו קצרה והמערכת שבתוכה הוא מתמודד אינה קלה. לרוב הנשים המרצות בחוגים לא היו תלמידות בתוכניות מסוג זה, ובמובן מסוים הן נאלצו ליצור יש מאין. אלו תוכניות הנמצאות כל הזמן בתהליך של המצאה וכינון עצמי. בדומה לתחום שנדרש "להמציא" את עצמו, נשים רבות, מבוגרות יחסית, שלא נחשפו לתכנים שמרכיבים את האידיאולוגיה הפמיניסטית, מתחילות היום, בעקבות חשיפה לתכנים אלה, לשאול שאלות לגבי זהותן הנשית (חניק, 2004; עלון, ריאיון, 2008). יחד עם זאת, ציבור גדל והולך של סטודנטיות וסטודנטים צעירים/ות בוחרים ללמוד בחוגים, בתוכניות ובקורסים הללו, והם מהווים סוג של הוכחה לעניין ההולך וגובר בתחום זה. החשיבות של התחום אולי לא נתפסת כגורם משמעותי במסודות האקדמיים היום, אך חנה נווה, ממקימות הפורום ללימודי נשים באוניברסיטת תל-אביב, שאף עמדה בראש התוכנית, מאמינה כי הביקוש הרב מבטיח כי הכוח הגדול והרלוונטיות של התחום, יהיו מובנים יותר בעתיד (נווה, 2005).

בניגוד לאקדמיה האמריקאית, שבה התחוללו ויכוחים ודיונים נסערים על לימודי נשים כמקצוע, כמחקר וכמקום עבודה, ושבה יצאו לאור מאמרים וספרים הדנים בדיסציפלינה (Messer-Davidow, 2002; Tobias, 1978), ההיסטוריה של לימודי נשים בארץ, חשיבותם

ומצבם בעבר ובהווה, לא הפכו לנושא מרכזי לדיון – לא באקדמיה ולא מחוצה לה. גם "האגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר", לא הצליחה להפוך את סוגיית לימודי הנשים לנושא מרכזי בדיון הציבורי בכלל ובאקדמיה בפרט. במאמר המכונן שלהן, שבו תיארו את הקשר שבין הפעילות הפמיניסטית ללימודי נשים בישראל, הסבירו מרילין ספר, ג'סיקה נבו וברברה סבירסקי (1994) כיצד נוצרו לימודי נשים באוניברסיטאות בארץ בתהליך מקביל לפעילות הפמיניסטית המקומית, ודנו בהשפעה שהייתה לנשים אקדמאיות מארצות-הברית שביקרו או שהו בארץ על תהליך זה. בעדכון מאוחר יותר שכתבה מרילין ספר באנציקלופדיה על נשים יהודיות (Safir, 2000), שיצאה במהדורה אלקטרונית בלבד, היא ממשיכה ומתארת את תהליך הגומלין שבין הנשים הפעילות במסגרת לימודי נשים באקדמיה לבין הנשים הפעילות בשטח.

שני מאמרים נוספים שהתפרסמו בעברית דנים במהות לימודי נשים ובמטרתם; האחד עוסק באופן ספציפי בחוויית ההעצמה של סטודנטיות לתואר שני בלימודי נשים באוניברסיטת לסלי, בשלוחה שלה בנתניה (חניק, 2004), והשני, שמתמקד אומנם בדילמות המרכזיות של לימודי נשים באקדמיה, מנתח את הנסיבות שהובילו לפירוק התוכנית ללימודי מגדר בניו-סקול בניו-יורק ואינו מתייחס ללימודי נשים בארץ (ברייר, 2004). דפנה יזרעאלי, חנה נווה, סלביה ביזאוי ואחרות התייחסו ללימודי נשים ומגדר בפרסומים אלו ואחרים אבל לא דווקא במסגרת של מחקר בנושא.

דווקא המעבר הגורף של האקדמיה מהשימוש במונח "לימודי נשים" כמגדיר את המקצוע למונח "לימודי מגדר", שחל בסוף שנות התשעים של המאה העשרים, שינוי שלא הביא עמו דיון מקומי במשמעות של המעבר הסימבולי, הרחיק את האקדמיה מהפעילות הפמיניסטית. נשאלת השאלה: האם היה המחקר בלימודי נשים בארץ מוכן לתהליך שעברו לימודי נשים באקדמיה האמריקאית? לימודי נשים בארצות-הברית יצרו מחקר רב ועצום של ידע היסטורי סוציולוגי, תיאולוגי ופילוסופי על חייהן ועולמן של נשים אמריקאיות בטרם שינו את המסגרת הקונספטואלית של המקצוע. התשתית המחקרית הזו שבתוכה התחולל המעבר הזה בשפה האנגלית, לא הייתה דומה למקבילתה בארץ. יחד עם זאת, לא היה היסוס בקרב החוקרות במקצוע שיש ללכת בעקבות האקדמיה האמריקאית ולהשתמש במושג החדש. ייתכן שהשימוש במושג "מגדר" הרחיק עוד יותר את לימודי נשים מהחזון שייעדו לו הנשים הפמיניסטיות בתחילת הדרך? דבורה ברנשטיין מזהירה מפני אימוץ המושג "מגדר" ללא המחקר המקיף וארוך השנים שנעשה בארצות שבהן התפתח המושג, בטענה ש:

אם נעביר כעת את הדגש בהיסטוריוגרפיה הפמיניסטית מ"קולן של הנשים" ל"מגדורה של החברה" ללא תשתית רחבה, עמוקה ורבת פנים של ידע לגבי חייהן, התנסותן, תפיסותיהן ומודעותן של הנשים, יש חשש שנישאר ללא היכרות עם הנשים כ"שחקנים" בחברה בעלות קול משל עצמן (2001, עמ' 25).

ברנשטיין מדגישה את החסר בחקר הנשים בישראל ואת חסרונן של זוויות התבוננות חדשות ושל גישה הוליסטית למחקר בלימודי נשים.

היעדרו של דיון בשמו של התחום גם הוא מעיד על אופיו האופנתי של המעבר מ"לימודי נשים" ל"לימודי מגדר". אף אחת מן התוכניות בארץ אינה נקראת "לימודים פמיניסטיים", אבל בכל אחת מהתוכניות ישנו קורס לתיאוריות פמיניסטיות. האם המושג "פמיניזם" היה מאיים או חד-צדדי מדי עבור האקדמיה ולעומת זאת המונח "מגדר" נשמע ניטרלי, ולכן הפך שגור בקרב הציבור האקדמי והציבור הרחב? לכאורה ניטל האיום של לימודי נשים על עולם החשיבה האנדרוצטרי והמעבר לשיח על נשים וגברים ניתב את הדגש של לימודי נשים לעבר השיח האקדמי ההגמוני.

השיח הפמיניסטי ואתגור האקדמיה

משנות ה-90 החלו להישמע קולות בתנועה הפמיניסטית המבקרים את הפמיניזם האקדמי על היותו מנותק, הן אידיאולוגית והן מבנית (Robinson & Richardson, 1993). כלומר, כניסתם של לימודי הנשים לתוך המסגרת ההגמונית יצרה פער בין השיח האקטיביסטי הנשי והשיח האקדמי הנשי. הראשון רואה בלימודי נשים ויתור על המאבק, בעוד השני רואה בפעולתו סוג של מאבק פוליטי. דהיינו, בעצם הקמת לימודי הנשים באקדמיה יש יותר מאשר יצירת תחום של ידע; הימצאותו של החוג באקדמיה מסמנת לכשעצמה אקט פוליטי של שינוי בסיסי בממסד.

הקושי להפריד באופן מוחלט בין לימודי נשים לפמיניזם האקטיביסטי נובע מהקשר ביניהם שהוא היסטורי, אידיאולוגי ומבני. יחד עם זאת, שימור הקשר הזה, כך שיאפשר לכל אחד מהצדדים רווח מקיומו של האחר, הוא פרויקט מסובך שמצריך יצירת אסטרטגיות נכונות לפעולה. הניתוק בין האקטיביזם ללימודי נשים עלול להחליש את עוצמת המאבק הנשי; יצירת דיכוטומיה נוקשה בין השניים מפחיתה מהכוח של כל אחד מהצדדים. על פי מסר-דוידו (Messer-Davidow, 2002) ניתן ליישם פרקטיקה באקדמיה. האקדמיה צריכה את האקטיביזם והאקטיביזם צריך את האקדמיה; האתגר הוא למצוא דרך לעבוד יחד. הדדיות כזאת תחזק את השניים ותאפשר לכל אחד מהכוחות לפעול בדרכו שלו להגשמת המטרות המשותפות.

תהליך כזה אכן עבר על התוכניות ללימודי נשים ומגדר בארץ, וחלקן החלו לעודד מחקרי פעולה וקשר עם ארגוני שטח פמיניסטיים. על הקשר ההדדי הזה שבין לימודי נשים ומגדר באקדמיה לבין עולם הפעילות הפמיניסטית והתרומה שלו עמדה חנה הרצוג במאמרה "ידע, כוח ופוליטיקה פמיניסטית", שבו היא אף הדגישה כי במקרים רבים "קבוצות השטח מקדימות לאתר את הסוגיות ואף את הדרכים לניסוחן של שאלות המחקר" (2000, עמ' 274). שבע שנים לאחר מכן הוסיפה מוצפי-האלר את סוגיית הזהות המזרחית לסוגיות של ידע וכוח, ובמאמרה "ידע: זהות וכוח: נשים מזרחיות בישראל", היא קוראת להציב את הנשים המזרחיות במרכז הבמה. היא מוסיפה על דבריה של הרצוג וטוענת ששטוש הגבולות בין העולם האקדמי והעולם האקטיביסטי יצר קשר בין התיאוריה למעשה, בו הכתיבה הפמיניסטית והכתיבה הפופולרית "לא רק מתארות את המציאות הישראלית אלא גם מנסות לשנות אותה" (2007, עמ' 96).

נושא נוסף המעסיק את העוסקות בתחום הוא המיקום (או הבידוד) של לימודי נשים באקדמיה ועצם מיסודם בה. אחת הטענות המרכזיות היא שלא ניתן להציע ראייה אלטרנטיבית מתוך מסגרת ממוסדת ונוקשה כמו האקדמיה, וכי יש ללמד שיעורים בלימודי מגדר במסגרות אחרות. בנוסף, הכניסה לאקדמיה עלולה לעורר סוג של ניכור בקרב נשים בתוך התנועה שאינן עוסקות בתיאוריה ואינן מתחברות לסוג זה של שיח, שפה ומסגרת. את ההתנגדות לתהליך המיסוד שהתחולל עם הקמתם של לימודי נשים באוניברסיטאות, ולאחר מכן גם במכללות, ביטאה אסתר עילם, אחת מהפעילות הראשונות והוותיקות בתנועה הפמיניסטית. במאמרה בכתב העת הפמיניסטי גגה טענה עילם (1993) כי לימודי הנשים חרגו מן התפקיד שייעדו להן הפמיניסטיות בתחילת דרכן. עילם התבססה על ההגדרה המקובלת על נשים רבות, לפיה הפמיניזם היא תנועה אישית ופוליטית הפועלת בקולקטיב ובדרך לא היררכית כדי לשים קץ לדיכוי הנשי (Johnson, 1987). מצד שני עומדת האקדמיה, שהנה זרוע ממסדית של המדינה ותפקידה לשמר את הסדר החברתי הקיים על ידי ייצור ומחזור של ידע. כיצד ניתן, אם כן, לחבר בין תנועה השואפת לשינוי חברתי ונשים הפעילות לשינוי מצבן בחברה, לבין העובדה שהן מועסקות על ידי מוסד היררכי וסמכותי כמו המוסד האקדמי? הביקורת שהעלתה עילם לא עוררה דיון ציבורי, ודומה שגם לא העסיקה את האקדמיה. ייתכן שהסיבה לכך היא שעיקרה של הביקורת הזו הופנתה אל הפעילות הפמיניסטית בשטח, וזו לא עמדה במרכז עולמן של הנשים באקדמיה. אך את הוויכוח המתנהל בארץ סביב לימודי נשים ניתן לראות כוויכוח על שאלת המיקום בתוך האקדמיה, ולא על עצם ההימצאות בתוכה. קולה של עילם הוסיף להיות קול בודד, ואילו הנשים באקדמיה נטו לרדוף בשאלה היכן מקומו הנכון של גוף ידע זה.

הנרייט דהאן-כלב, העומדת כיום בראש התוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בן-גוריון, תמכה בגלוי ובפומבי בהקמתם של חוגים ללימודי נשים ומגדר בתור דיסציפלינה ברורה ומובחנת. בדבריה בפני הוועדה לקידום מעמד האישה בכנסת טענה דהאן-כלב ש"הקטגוריה נשים, גם אם היא קטגוריה היסטורית מובנית ולא קטגוריה שנובעת מאברי המין שלנו, היא קטגוריה שאי אפשר להבין את העולם, העולם על כל תחומיו, בלעדיה. ולכן מדובר בקטגוריה אקדמית אנליטית" (2005). המשמעות של דברים אלה היא מרחיקת לכת, שכן מעבר לוויכוח האידיאולוגי זהו מאבק על מרחב ועל מימון. אכן, בהמשך דבריה הציגה דהאן-כלב את המשמעויות הכספיות של עמדה זו בפני משתתפות הדיון על לימודי מגדר באקדמיה. הוועדה לקידום מעמד האישה אינה יכולה, מן הסתם, לדאוג להפניית משאבים למחלקות השונות ובעיית המימון נשארה אחת המרכזיות. בדיקה בשטח מעלה את הקשר שבין מימון חיצוני לבין פתיחתן ופריחתן של מחלקות ללימודי נשים – באוניברסיטה העברית בעזרת תרומתו של מר פרד לייפר, באוניברסיטת בראילן בתמיכתה הנדיבה של דפנה יזרעאלי ז"ל, ובאוניברסיטת תל-אביב בעקבות הסיוע של המועצה הלאומית של נשים יהודיות אמריקאיות (National Council of Jewish Women) (גולן, ריאיון, 2008; הלל, 2008). מעבר לקושי באיתור משאבים למימון, נשאלת השאלה האם על לימודי נשים ומגדר להיות חלק מהדיסציפלינות האקדמיות למיניהן או דיסציפלינת לימודים בפני עצמה, ושאלה זו היא שאלה מרכזית בדיון שעניינו לאן יש להוביל את לימודי נשים בעתיד, והיא עלתה שוב ושוב בראיונות שערכתי עם ראשי התוכניות ללימודי נשים ומגדר באקדמיה.

לימודי נשים ומגדר באקדמיה מנסים, בין היתר, להתמודד עם הדילמה המרכזית הנובעת מעצם קיומם כנושא לימודי נפרד. האם על לימודי נשים להיות דיסציפלינה עצמאית העומדת בפני עצמה, על כל המשתמע מהגדרה ייחודית זו, בייחוד בהקשר המבני של חוג לתואר ראשון ולתארים מתקדמים? יצירת חוגים נפרדים כאלה אינה מקובלת על כל העוסקות בתחום. רבות טוענות שכך נוצר מעין "גטו" אקדמי, שבו נלמדת הפרספקטיבה הפמיניסטית והמגדרית ואילו שאר המקצועות והחוגים יכולים לראות עצמם כפטורים מהכללת הנושא בתוכנית הלימודים. הן מתלבטות האם התוכניות במהותן צריכות להיות נפרדות ולהוות תחום ידע (דיסציפלינה) ייחודי, כפי שטוענת דהאן-כלב, או שתפקידן למלא את הלקונה החסרה של נשים ונקודת המבט שלהן באקדמיה ובמחקר. לטענתה של ברייר (2004), ייתכן שהתוכניות הנפרדות הן רק שלב בלבד עד שהכלים התיאורטיים הפמיניסטיים שהמקצוע יפתח יהפכו לחלק מעולם החשיבה והמחקר באקדמיה. הסוגיה שברייר מעלה היא נכונה וחשובה, אך לדעתה של חנה נווה, יש לשאוף דווקא להיטמע בכל הדיסציפלינות ולהביא להטמעת הפרספקטיבה המגדרית בכלל החקירה המדעית. נווה טוענת במפורש, שהשאיפה של לימודי נשים ומגדר היא "להיטמע בכל הדיסציפלינות והמדעים ולייצר מהלך שיביא להכללת היבטים של שונות מגדרית, כמו גם שונות אחרות, בכל תחום מחקר ודעת" (2005, עמ' 35). נקודות המבט השונות באו לידי ביטוי בקולות השונים והותירו את הדילמה לא רק פתוחה, אלא כאחת הדילמות המרכזיות שעל לימודי הנשים למיניהם להתמודד אתה.

סיכום

זה קרוב לארבעים שנה מתמודדת האקדמיה בארץ עם התביעה של נשים לכלול את הפרספקטיבה הפמיניסטית בתוכה. אין זו תביעה קלה או פשוטה כלל ועיקר. אין זו רק תוספת של עולם נשי ושל נשים והמחקר אודותן, זוהי קריאת תיגר המופנית כלפי האקדמיה להשתנות ולשנות את דרכי החשיבה שלה, המבוססות על חשיבה אירופוצנטרית המעמידה את הגבר (הלבן) כנור הבריאה. לימודי נשים ומגדר, שתחילתם בתנועה אידיאולוגית בעלת שאיפה לשנות את פני החברה, מתמודדים עם מציאות שונה לחלוטין, שבה עצם קיומם והתנהלותם תלויה בממסד האקדמי עצמו.

מי שרוצים/ות היום ללמוד נושאים אלו בתוך האקדמיה יוכלו לעשות זאת במשך כל שנות הלימודים שלהם. זהו הישג נכבד. יחד עם זאת, הדילמות של המקצוע לא השתנו במשך התקופה כולה והשאלות המרכזיות שניצבו בפני המקצוע עדין שרירות וקיימות: האם יש ללמד וללמוד לימודי נשים ומגדר בכל הפקולטות? האומנם ראוי וניתן לאתגר את החשיבה המדעית המערבית, ולכן דווקא חשוב להמשיך ולהתקיים במגדל השן האקדמי? האם יש להרחיב את הנחלת עולם הידע הזה גם לתוך החינוך התיכוני? מהו הקשר בין הלימודים והמחקר האקדמי לבין המאבקים הפמיניסטיים בשטח? חייהן של נשים ומקומן בחברה הם מרחב הנתון למשא ומתן ולמאבקים מתמשכים. היכן מקומן של החוקרות והתלמידות באקדמיה במאבקים חברתיים – כמתבוננות וחוקרות או כמשתתפות?

הקשרים ויחסי הגומלין בין האקדמיה לפעילות הפמיניסטית בשטח היוו ללא ספק את אחד ממוקדי המתח המרכזיים שליוו את ההיסטוריה של לימודי נשים באקדמיה. אין ספק שהענף האקדמי של לימודי נשים ומגדר יונק את מקורותיו ואת חינוכותו מפעילות פמיניסטית בשטח ובה במידה הוא מזוין ומרחיב את הפעילות תוך כדי ייצור ידע והפצתו. האקדמיה מאפשרת את הרחבת המעגלים הלימודיים סביב הפעילות ומאתגרת את החשיבה הפמיניסטית התיאורטית. יחד עם זאת ובאותה עת, האקדמיה היא חלק ממנגנון היררכי פטריארכלי, אשר לו מתנגדת הפעילות הפמיניסטית בכל כוחה. הסתירות הללו, המצויות בבסיס היחסים שבין לימודי נשים ומגדר לבין הפעילות הפמיניסטית בשטח, יצרו מרקם מורכב של יחסי גומלין והביאו באחרונה לפתיחתו של מסלול מיוחד בלימודי המאסטר באוניברסיטת בראילן הקרוי "מגדר בשטח". ככל שהמושג "מגדר" הולך ומחליף את השימוש במושגים "נשים" ו"פמיניזם", כך הולך ומתרחב המרחק שבין הניסיון המהפכני לשנות סדרי עולם בתוך האקדמיה לבין לימודים מסודרים ומוסדרים כחלק ממושמע וממושטר של עולם זה. פעילות פמיניסטית מחוץ לאקדמיה ובשיתוף פעולה אתה עשויה להיות המקום החדש לפיתוח אתגרים פמיניסטיים. המערכת האקדמית, העוברת עתה שינויים מרחיקי לכת והנאלצת לשנות את דרכי הפעולה שלה, תשפיע ללא ספק גם על עתידם של לימודי נשים ומגדר. עולם הידע הצומח מתוך הקהילות הפמיניסטיות בארץ המנסות לאתגר את הסדר החברתי הקיים, יחד עם הקהילה האקדמית של לימודי נשים ומגדר ותוך שיתוף פעולה אתה, עשויים להוביל למהפכה רעיונית בישראל.

מקורות

ראיונות (כל הראיונות נערכו על ידי המחברת בחודשים מאי-אוגוסט 2008). דלילה אמיר, פרופ' אמריטוס, אוניברסיטת תל-אביב. ד"ר רות ברזילי לומברונו, ראש החטיבה ללימודי האישה, מכללת עמק יזרעאל. ד"ר הנרייט דהאן-כלב, ראש החטיבה ללימודי האישה ומגדר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. ד"ר שרון הלוי, ראש החטיבה ללימודי האישה, אוניברסיטת חיפה. רחל הלל, רכות התוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בראילן. גליה גולן, פרופ' אמירטוס האוניברסיטה העברית, המכללה הבינתחומית, הרצליה. מרילין ספר, פרופ' אמריטוס, אוניברסיטת חיפה. ד"ר קציעה עלון, ראש התוכנית ללימודי מגדר במכללת בית-ברל. פרופ' סלביה פוגל-ביזאוי, המכללה למנהל, ראשון לציון. פרופ' מיכל פלגי, החוג לסוציולוגיה, מכללת עמק יזרעאל. ד"ר טובי פנסטר, ראש התוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת תל-אביב.

אסאנע, ח' ואחרות (2005). האישה הערבייה בנגב: מציאות ואתגרים. באר-שבע: מען, פורום של ארגוני נשים ערביות בנגב.

אבו בקר, ח' (2001). מנהיגות פוליטיות ערביות: האומנם תופעה של שינוי חברתי? בתוך י' עצמון (עורכת), התשמע קול? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית (עמ' 343-354). תל-אביב: הקבוץ המאוחד.

אבר-ביעה קווידר, ס' (2008). מודרות ואהובות, סיפורי חייהן של נשים ברזויות משכילות. ירושלים: מאגנס.

- אהרוני, ש' ודיב, א' (עורכות) (2004). איפה הנשים כולן? החלטת מועצת הביטחון 1325: היבטים מגדריים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני (ערבית, עברית ואנגלית). חיפה: אשה לאשה וכיאן.
- אסוואת – נשים לסביות פלסטיניות (עורכות) (2006). אלוטן ואלמנפא פי תג'רבת אלמתחראת ג'בסין [המולדת והגלות בחוויה הקווירית]. חיפה.
- (2007). חקי. אן אעי'ש, אן אח'תאר, אן אכו'ן [זכותי. לחיות, לבחור, להיות]. חיפה.
- באום, ד', אמיר, ד', ברייר-גארב, ר', ברלוביץ', י', גריינמן, ד', הלוי, ש' ואחרות (עורכות) (2006). ללמוד פמיניזם: המקראה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בוקסבאום, י', דגן, מ', דיאב, א' ואברמוביץ', ד' (2008). עובדות בשוק תעסוקה מעורער. חיפה: מרכז מהות.
- בנימין, א' (2008). הדרה, נישול וחסימת נתיבים במערכת ההשכלה הגבוהה: דיון על דו"ח שוחט. הפורום להגנת ההשכלה הציבורית. אוחזר מתוך <http://www.publiceducation.org.il/?p=250>
- בריר, ר' (2004). תרגיל בהשמדה עצמית: פוליטיקה פמיניסטית באקדמיה. תיאוריה וביקורת, 24, 229-221.
- ברנשטיין, ד' (2001). חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך. בתוך מ' שילה, ר' קרק, וג' חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות (עמ' 25-7). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גוטוויץ, ד' (2008). המאבק המופרט: על העימות הכוזב בין ארגוני הסגל האקדמי הבכיר לבין האוצר. הפורום להגנת ההשכלה הציבורית. אוחזר מתוך <http://www.publiceducation.org.il/?p=259>
- דעיף, א' (2007). נשים פלסטיניות תחת עול כיבוש לאומי וחברתי (עברית וערבית). חיפה: פרדס.
- דעיף, א', אברמוביץ', ד' ואייל, ח' (עורכות). (2007). ביטחון וחוסן – למי? (עברית, ערבית, אנגלית). חיפה: פרדס.
- הרצוג, ח' (2000). ידע, כוח ופוליטיקה פמיניסטית. בתוך ח' הרצוג (עורכת), חברה במראה (עמ' 269-293). תל-אביב: רמות.
- הוועדה לקידום מעמד האישה, תכניות לימודים למגדר ולשוויון בין המינים, פרוטוקול מס' 193, 6 ביולי 2005, הכנסת, ירושלים. אוחזר מתוך <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/maamad/2005-07-06.html>
- זריני, א' (2007). פריפריה אקדמית, פריפריה חברתית: פרופסוריות מזרחיות בישראל. בתוך ש' ליר (עורכת), לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית. תל-אביב: בבל.
- חניק, מ' (2004). "כאן הלימודים זה סוג של שקט": נשים צומחות ומתעצמות ב"לימודי נשים". גריש, ט', 137-123.
- חסן, מ' (1999). הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן, ה' דהאן-כלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נוה וס' פוגל-ביזואוי, (עורכות), מין, מיגדר, פוליטיקה (עמ' 237-305). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- יזרעאלי, ד' (1993) לימודי נשים: האתגר. גנה, 25, 36-35.

- ינאי, נ', אלאור, ת', לובין, א' ונווה, ח' (2007). ררכים לחשיבה פמיניסטית. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- כהן, ט' (2001). "לימודי נשים ומגדר" ואוניברסיטה דתית – היילכו שניהם יחדיו? בתוך מ' שילה (עורכת), להיות אשה יהודייה. ירושלים: אורים.
- (2007). להיות אשה יהודייה. דברי הכנס הבינלאומי הרביעי: אשה ויהדותה. ירושלים: אורים.
- כהן, ט' ולביא, ע' (2005). להיות אשה יהודייה. דברי הכנס הבינלאומי השלישי: אשה ויהדותה. ירושלים: אורים.
- לביא, ס' (2002). חפש את המזרחית: על אפרטהייד אקדמי ועל נפלאות הפמיניזם של העשירון העליון. הדרך למעלה. אוהור מתוך <http://www.haderech.co.il/parliament24.html> לבנקרון, נ' ודהאן, י' (2003). אשה עוברת לסוחר. תל-אביב: טופ-פרינט.
- לוי, מלמד, ר' (עורכת) (2001). הרימי בכח קולך. תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- ליר, ש' (עורכת) (2007). לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית. תל-אביב: בבל.
- מוצפי-האלר, פ' (2007). ידע, זהות וכוח: נשים מזרחיות בישראל. בתוך ש' ליר (עורכת), לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית (עמ' 88-113). תל-אביב: בבל.
- נוה, ח' (2005). לימודי נשים ומגדר: פיתוח חשיבה ביקורתית ומוטיבציה לשינוי. אקדמיה, 16, 32-35.
- ספרן, ח' (2001). הקשר האמריקני: השפעתו של הפמיניזם האמריקני על התנועה לזכות הבחירה לנשים ביישוב היהודי (1919-1926) ועל התנועה לשוויון הנשים בישראל (1971-1982). חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- (2006). לא רוצות להיות נחמדות. חיפה: פרדס.
- עילם, א' (1993). מיסוד הפמיניזם הוא חיסולו. נגה, 25, עמ' 34-35.
- ע'אנם, ה' (2005). עמדות בנוגע למעמדה וזכויותיה של האשה הפלסטינית בישראל. נצרת: עמותת נשים נגד אלימות.
- עצמון, י' (עורכת) (2001). התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פוגל-ביזאוי, ס' (2003) האפיסטמולוגיה הפמיניסטית במדעי החברה: מביקורת בונה לביקורת הורסת – ובחזרה. ח"מ, חקר מגדר בארץ, 12-13, 26-30.
- קדר, י', זיו, ע' וקנר, א' (עורכים) (2003). מעבר למיניות. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קינן, ת' (2007). ניידות בקרב נשים ערביות בישראל. חיפה: כייאן.
- קמיר, א' (2007). כבוד אדם וחזה. ירושלים: כרמל.
- רוזנברג-פרידמן, ל' (2008, 20 בפברואר). ראיון עם אליס ומשה שלוי. קולך, פורום נשים דתיות. אוהור מתוך <http://www.kolech.org/show.asp?id=25912>
- רוס, ת' (2007). ארמון התורה ממעל לה – על אורתודוקסיה ופמיניזם. תל-אביב: עם עובד.
- שדמי, א' (2007). לחשוב אישה. ירושלים: צבעונים.
- שילה, מ' (2001). להיות אשה יהודייה. דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אשה ויהדותה. ירושלים: אורים.

- (2003) (עורכת). להיות אשה יהודייה. דברי הכנס הבינלאומי השני: אשה ויהדותה. ירושלים: אורים.
- שירן, ו' (2002). הייצוג העצמי הסימטרי: תרומת הנשים המזרחיות לפמיניזם הישראלי. בתוך ו' דמרי מדר (עורכת), עזות מצח – פמיניזם מזרחי (עמ' 12-19). ירושלים: תא סטודנטיות/ים לצדק חברתי.
- תורן, נ' (2008). אתניות, מגדר ומעמד באקדמיה. ירושלים: כרמל.
- Baum, D. (2006). Women in black and men in pink. *Social Identities*, 12(5), 563–574
- Blumen, O. & Halevi, S. (2005). Negotiating national boundaries: Palestinian and Jewish women's studies students in Israel. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 12, 505–538.
- Halevi, S. & Blumen, O. (2005). 'Obviously they were there, but...': Men's presence in women's studies—An Israeli perspective. *Feminist Teacher*, 15, 203–212.
- . (2005). 'I carry out small wars': The impact of women's studies on Palestinian and Jewish students in Israel. *Journal of Gender Studies*, 14(3), 233–249.
- Halperin-Kaddari, R. (2004). *Women in Israel: A state of their own*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Harris, K. L., Melaas, K. & Rodacker, E. (1999). The impact of women's studies courses on college students of the 1990s. *Sex Roles*, 40(11/12), 969–977.
- Johnson, L. (1987). Is academic feminism an oxymoron? *Women's Studies International Forum*, 10(5), 529–532.
- Messer-Davidow, E. (2002). *Disciplining feminism: From social activism to academic discourse*. Durham, NC: Duke University Press.
- Motzafi-Haller, P. (2000). Reading Arab feminist discourses: A postcolonial challenge to Israeli feminism. *Hagar*, 1(2), 63–89.
- Naveh, H. (2001). The NCJW women and gender studies program: The road to implementation. *NCJW Journal*, 12–14.
- Robinson, V. & Richardson, D. (Eds.) (1993). *Introducing women's studies*. London: Macmillan.
- Rowland, R. (1987). What are the key questions which could be addressed in women's studies? *Women's Studies International Forum*, 10(5), 519–524.
- Sachs, D. & Safran, H. (2007). Equal representation in a divided society: The feminist experience in Israel. In L. A. Durán, N. D. Payne & A. Russo (Eds.), *Building feminist movements and organizations: Global perspectives* (pp. 200–208). London: Zed Books.
- Safir, M. (2000). Women's studies in Israel. In *Jewish women, a comprehensive historical encyclopedia* (CD edition). Jerusalem: Shalvi.

- Safir, M., Nevo, J. & Swirski, B. (1994). The interface of feminist and women's studies in Israel. *Women's Studies Quarterly*, 3/4, 117–131.
- Safran, H. (2005). Alliance and denial: Lesbian protest in women in black. In C. Frankfort-Nachmias & E. Shadmi (Eds.), *Sappho in the Holy Land* (pp. 191–209). Albany: State University of New York Press.
- Shalhoub-Kevorkian, N. (1997). Wife abuse: A method of social control. *Israel Social Science Research*, 12(1), 59–72.
- Tobias, S. (1978). Women's studies: Its origins, its organization and its prospects. *Women's Studies International Quarterly*, 1, 85–97.